

ВИСНОВКИ

Історію Півдня України взагалі та повстансько-партизанського руху зокрема ми розпочинаємо пізнавати в наш час по-новому, бо багато її сторінок було сфальсифіковано. Однією з таких “білих плям” є повстанський рух за участі представників національних меншин у 1917-1931 рр.

Багатоаспектність проблеми повстанського руху та велика територія Південної України дозволили створити певну картину національного повстанського руху даного регіону. Наукові результати і новизна дослідження в загальних рисах зводяться до такого:

- ширше проаналізовано головне питання теми: участь етнічних меншин у повстанській боротьбі;
- показано боротьбу татарського, німецького, болгарського та єврейського населення Півдня України проти більшовицького та денікінського режимів у 1917-1921 рр.;
- показано роль польського фактора в антибільшовицькій боротьбі;
- висвітлено роль представників національних меншин в антикомуністичних повстанських акціях у 1921-1931 рр.

У контексті загальної проблеми повстансько-партизанського руху селян Півдня України слід виділити особливий напрям боротьби – національний. У період 1917-1931 рр. на Півдні України відбулося 118 виступів представників національних меншин. Найяскравіше рух представлений діями німців-колоністів. Кількість добре озброєних німецьких дружинників лише на Півдні України налічувала кілька тисяч. Їхня боротьба мала і стихійний, і організований характер. Вони боролися проти засилля більшовицького, денікінського і комуністичного режимів. Періоди найвищого піднесення їхньої боротьби відносяться до 1919-1921 рр.

Встановлено, що етнічний фактор на Півдні України відіграв таку ж важливу роль у посиленні повстанського руху, як і аграрний, а на Одещині навіть мав домінуюче значення.

Єврейські погроми відносяться до однієї з найбільш трагічних сторінок історії Півдня України. Єврейське населення разом з українцями змогло вистояти в цій нерівній боротьбі проти антисемітських режимів, провокацій та запланованих знищень і вписати власну сторінку в історію українського повстанства.

Описані події ілюструють тезу, що вирішення етнічного (національного) питання силовими методами неможливе. Воно призводить до нової ескалації боротьби. Тому вирішення національного питання повинно бути головним для будь-якої держави, а особливо такої багатоетнічної, як Україна.

16. Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру. – Детройт, 1986. – С. 29.
17. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів. – Краків: Українське видавництво, 1941. – С. 17.
18. ДА СБУ. – Спр.473. – Арк.12.
19. Ишин А.В. К вопросу об особенностях политического развития Крыма в первой половине 1920-х годов // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 47.
20. ДАОО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.394. – Арк.29.
21. Антіпов Ю. Останні повстанські загони на Одещині (1922-1924 рр.) // Південний Захід. Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Випуск 4. – Одеса: Optimum, 2007. – С. 102.
22. Рыбакова А.В. Бандитизм на юге Италии в 16-19 вв. Как социальный феномен. Проблема исследования // Вестник Московского университета. – Серия 8. – 2000. – № 1. – С. 10-15.
23. Ишин А.В. К вопросу об особенностях политического развития Крыма в первой половине 1920-х годов // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 48.
24. ДА СБУ. – Спр.465. – Арк.11.

10. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К., 1995. – С. 178.
11. Денисюк Ж. 3-я Залізна дивізія армії УНР // Військово-історичний альманах. – 2002. – Число 1 (4). – С. 14-15.
12. Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Харків, 1924. – С. 15-16.
13. Там само.
14. Єременко Т.І. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921-1923 рр.). – С. 66.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.408. – Арк.30.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1261. – Арк.3.
17. Гуль Р.Б. Красные маршалы: Тухачевский, Ворошилов, Блюхер, Котовский. – М., 1990. – С. 246.

4.4. Етнічні меншини в антикомуністичних акціях 1921-1931 рр.

1. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 р.) // Літопис революції. – 1929. – № 2 – С. 139.
2. Там само. – С. 143.
3. Там само. – С. 148.
4. Иванова З.М. Ревкомы в борьбе за упрочнение Советской власти в левобережных районах Молдавии в 1919 – первой половине 1921 гг. – Кишинев, 1963. – С. 82-83.
5. Козельський Б.В. Шляхом зради і авантюри. Петлюрівське повстанство. – Х.: Державне видавництво України, 1927. – С. 35.
6. ДАОО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.17.
7. Там само.
8. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 р.). – С. 146.
9. Там само. – С. 148.
10. Иванова З.М. Ревкомы в борьбе за упрочнение Советской власти в левобережных районах Молдавии в 1919 – первой половине 1921 гг. – С. 83.
11. ДАОО. – Ф. 3. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.56.
12. Там само. – Арк.13.
13. Отчет Одесской Губернской Чрезвычайной комиссии к IV Губернскому Съезду Советов. – Одесса: Издание Одесской Губчека, 1921. – С. 28.
14. ДАОО. – Ф. 3. – Оп.1. – Спр.265. – Арк. 15.
15. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – С. 285-286.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Вступ

1. Рафальський О. Поняття “національна меншина” в етнополітичному дослідженні // Наукові записки. Збірник. – Випуск 8. – К.: ІПІЕНД, 1999. – С. 178-179.
2. Там само. – С. 179.
3. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – Ст. 529.
4. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 6-7; Солдатенко В.Ф. Проблема класово-і національно-політичних сил у концепції української революції // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5 – С. 6.
5. Кондрацький Л. Лиха доля українських німців // Радянське Прибужжя. – 1995. – 7 вересня.
6. Росляков С. О немецких колониях на Юге Украины // Радянське Прибужжя. – 1995. – 27 травня.
7. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 6-7.

Розділ 1. Історіографія проблеми

1. Эйдеман Р.П., Какурин Н.Е. Гражданская война на Украине. – Х.: Пролетарий, 1931.
2. Супруненко М.І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. – К.: Політвидав УРСР, 1957; Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917-1922). – К.: Політвидав УРСР, 1955.
3. Історія Української РСР: У 2 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1967; Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1967; Міщенко С.О. Боротьба трудящих України проти білогвардійської армії Денікіна. – Ужгород: Ужгородський ун-т, 1963; Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919). – Х.: Харк. ун-т, 1967.

4. Балковий П.М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918-1920 рр. – К.: Наукова думка, 1966; Супруненко Н.И. Очерки гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. – М.: Наука, 1966.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – К.: УРЕ АН УРСР, 1974; Миколаївська область. – К.: УРЕ АН УРСР, 1971; Одеська область. – К.: УРЕ АН УРСР, 1969; Херсонська область. – К.: УРЕ АН УРСР, 1972.
6. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1977; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1987.
7. Кин Д. Крестьянство и гражданская война // На аграрном фронте. – 1925. – № 11/12; Максименко Я. До історії боротьби з денікінщиною і петлюрівщиною. 1919. // Літопис революції. – 1930. – № 1; Мальт М. Деникинщина и крестьянство // Пролетарская революция. – 1924. – № 4.
8. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) // Літопис революції. – 1929. – № 2.
9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.П.2. – Оп.1. – Спр.155. – Арк.1-21.
10. Круть В.Т. До історії боротьби проти григор'ївщини на Україні // Літопис революції. – 1932. – № 5-6; Левко (Четолин). Коммунисты среди партизан // Летопись революции. – 1925. – № 4; Лівензон Ф.Я. Проти Махна на денікінському фронті // Літопис революції. – 1929. – № 2; Рубач М. К истории гражданской войны на Украине (Переход Григорьева к Советской власти) // Летопись революции. – 1924. – № 3; Убийство Григорьева // Летопись революции. – 1924. – № 2; Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині (1919-1920). – Херсон: Істпарт, 1933; Жовтень на Миколаївщині: Нарис з історії класової боротьби 1917-1920 рр. – Миколаїв: Істпарт, 1927; Кубанин М. Махновщина. – Л.: Прибой, 1927.
11. Раковский М.Е. Крах григорьевщины (1919 г.) // История СССР. – 1966. – № 5.
12. Цвілюк С.А. Одеса революційна. Хроніка подій (1918 – лютий 1920). – Одеса: Маяк, 1972; Раковский М.Е. Закономерности и особенности гражданской войны на Юге Украины // Годы борьбы и побед. – К.: Наукова думка, 1983; Калмакан И.К. Борьба против вооруженной кулацкой контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции в СССР (На материалах Юга Украины): Автореф. канд. дис. – Кишинев, 1981.

40. Миколаївський обласний державний архів: Путівник. – Наукова думка, 1966. – 295 с.
41. Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. – С. 1-58.
42. ДАМО. – Ф.Р.161. – Оп.1. – Спр.1161. – Арк.86.
43. Херсонський обласний державний архів: Путівник. – К.: Наукова думка, 1971. – 414 с.
44. ДАХО. – Ф.Р.2. – Оп.1. – Спр.1398. – Арк.54-55.
45. Національні меншини в Україні, 1920 – 1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / Упоряд.: М.І.Панчук та ін. – К.: Четверта хвиля: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. – 104 с.
46. ЦДАВО України. – Ф.Р.413. – Оп.1. – Спр.472. – Арк.20.
47. Козирева М.Е. З історії німецьких національно-адміністративних утворень на Півдні України. Карл-Лібкнехтський (Ландауський) національний район // Країни. – Миколаїв, 1993. – Вип. 2. – С. 15-19.
48. История советской Конституции (в документах). 1917-1956 гг. – М.: Госюриздат, 1957. – 1046 с.
49. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.530. – Арк.18.
50. Німці в Україні в 20-30-і рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України. – К.: Ін-т історії України, 1994. – 244 с.

4.3. Польський фактор в антибільшовицьких виступах 1920-1921 рр.

1. Гарліцкі А. Дивна війна 1920 р. // Всесвіт. – 1991. – № 3. – С. 159.
2. Там само. – С. 160.
3. ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.826. – Арк.235, 237.
4. Єременко Т.І. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921-1923 рр.) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 4. – С. 62.
5. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 264.
6. ЦДАВО України. – Ф.67. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.33-34.
7. ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.826. – Арк.178.
8. Котляр Ю. Роль польського фактору в українському повстанському русі і Південний регіон – С. 111.
9. Шатайло О.Л. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів, 2000. – С. 55.

24. Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20-30-х роках // УГЖ. – 1990. – № 1. – С. 51-64.
25. Миколаївський обласний державний архів: Путівник. – К.: Наукова думка, 1966. – 295 с.
26. ДАМО. – Ф.Р.161. – Оп.1. – Спр.1035. – Арк.6.
27. Козирева М.Е. Адміністративно-територіальні перетворення та соціально-економічний розвиток німецьких районів Півдня України у 20-30-х рр. ХХ ст. // Наукові праці: Збірник. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000. – Т. 5: Історичні науки. – С. 83-88.
28. ДАМО. – Ф.Р.161. – Оп.1. – Спр.1165. – Арк.62.
29. Херсонський обласний державний архів: Путівник. – К.: Наукова думка, 1971. – 414 с.
30. Складено та підраховано за: Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас / Упоряд.: М.І. Панчук та ін. – К.: Четверта хвиля: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. – С. 17-35, 42-47, 54-61, 67-78, 85-88, 99-101; ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.541. – Арк.117, 124; Спр.472. – Арк.19-20, 33, 41.
31. Козирева М.Е., Ліньов А.А. Особливості функціонування Карл-Лібкнехтовського району як німецької національної адміністративно-територіальної одиниці // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку: Зб. наук. праць: У 3 ч. – Миколаїв; Одеса: Тетра, 1999. – Ч. 2. – С. 307-311.
32. Кудряченко А.І. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. – К.: Наук. думка, 1995. – 74 с.
33. ЦДАВО України. – Ф.Р.413. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.38.
34. ДАМО. – Ф.Р.2201. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.2.
35. Тригуб П.М. Ландауський (Карл-Лібкнехтівський) німецький національний район на Миколаївщині // VII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність” (Матеріали пленарного та секційних засідань). – Ч. I. – Київ: Рідний край, 1995. – С. 254-255.
36. ДАМО. – Ф.П.12. – Оп.18. – Спр.3. – Арк.13.
37. ЦДАВО України. – Ф.Р.413. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.45-48.
38. ДАХО. – Ф.Р.2. – Оп.1. – Спр.867. – Арк.110.
39. Козирева М.Е., Ліньов А.А. Особливості функціонування Карл-Лібкнехтовського району як німецької національної адміністративно-територіальної одиниці – С. 307-311.

13. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. – Х.: Харківський ун-т, 1971.
14. Улянич В. Жили-були батьки-отамани, або Чому треба вивчати повстанський рух в Україні // Голос України. – 1994. – 26 березня; Ластовський В. Червоні, зелені і жовто-блакитні // Старожитності. – 1994. – № 7-8; Ткаченко В. Отаманщина // Віче. – 1992. – № 8, 9.
15. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917-1921 гг. – К.: Наукова думка, 1991; Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К.: Наукова думка, 1991; Верстюк В.Ф. Перший союз Н.Махна з Радянською владою // Минуле України: відновлені сторінки. – К.: Наукова думка, 1991; Волковинський В.М. Батько Махно. – К.: Знання, 1992; Волковинський В.М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста // Укр. іст. журн. – 1989. – № 7, 9-11; 1990. – № 2-10; Кульчицький С.В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919-1920 рр. – К.: НАН України, 1992; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996; Ресет О.П. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. – К.: НАН України, 1994.
16. Захарченко П. Селянський рух в Україні в контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.) – К., 1997; Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997; Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К.: Інститут історії НАН України, 2000.
17. Коваль Р.М. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – К.: “Правда Ярославічів”, 1998; Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001.
18. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002; Миколаївщина: літопис історичних подій. – Херсон: Олді-плюс, 2002.
19. Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919-1920 рр.). – Миколаїв: ПП “Спрінт-прінт”, 1999; Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – Миколаїв; Одеса: ТОВ ВіД, 20-03; Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття. – К.: Тетра, 2000; Горбуров Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр. – Херсон: Олді-плюс, 2003; Шкварець В.П. Повстансько-партизанський рух селянства Півдня Укра-

- їни у березні 1919 – січні 1920 року: нові дослідження // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: Зб. наук. праць. – Ч. II. – Миколаїв, 1998; Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920-1923 рр. // Записки історичного факультету. – Вип. 8. – Одеса, 1999.
20. Євтух В. Якою має бути етнополітика української держави // Віче. – 1992. – № 8; Панчук М.І. Етнополітична модель розвитку держави // Відродження. – 1998. – № 5-6.
  21. Курас І.Ф. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених // Політика і час. – 1992. – № 3; Савельєв В.Л., Нагорна Л.Н. Сучасні етнічні процеси в контексті конфліктології // Укр. іст. журн. – 1993. – № 5.
  22. Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин в 20-ті роки // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7; Кудряченко А.І. Доля німців України // Трибуна. – 1993. – № 6; Сергійчук В. Німці в Україні // Берегиня. – 1999. – № 2; 3; 4; Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20-30-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 1; Дмитрієчко М., Чирко Б., Табачник Д. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. – 1992. – № 5.
  23. Гусева С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-1930 рр.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2; Дементьєв М.С., Тимошенко М.В. До питання про національну політику в Україні і Криму в 20-ті роки // Укр. іст. збірник. – Вип. 37. – Харків: ХДУ, 1992.
  24. Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: Зб. наук. праць // Київ – Краків: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002; Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на Півдні України і актуальні проблеми державного управління: Матер. регіон. науково-практ. конф. – Ч. I, II. – Одеса: ОДУ, 1996; Внесок поляків у соціально-економічний та культурний розвиток Південної України: Міжн. наук. конф. // Південний архів. – Вип. V. – Херсон: Айлант, 2001.
  25. Міжнародні відносини на півдні України: історія та сучасність: Всеукр. наук. конф. – Запоріжжя, 1993; Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ-ХХ ст.: III регіон. наук. конф. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000; Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України: Всеукр. наук. конф. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2001.
  26. Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30 роках ХХ століття: Дис. к.і.н. – К., 2000; Черкаський А.В. Національно-культурне будівництво на Півдні України у 20-ті роки:
    6. Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. / Історичні зошити. – Київ: Інститут історії України АН України, 1993. – 58 с.
    7. Там само.
    8. Будицький Є. Українські німці? // Україна. – 1993. – № 21. – С. 10-13.
    9. Кравчук Л. Німці мають право повернутися на південь України // Зоря. – 1992. – 22 лютого.
    10. Холодудькин А.В. В дружбе и добрососедстве // Южная правда. – 1998. – 5 декабря.
    11. Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. – С. 1-58.
    12. Черкаський А.В. До питання про етносоціальний склад населення півдня України у 20-ті роки ХХ ст. // УІЖ. – 1993. – № 11-12. – С. 87-91.
    13. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.
    14. Там само.
    15. Тригуб П.М. Польське населення Миколаївської округи у 20-х рр. ХХ ст. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 5. – Херсон: Айлант, 2001. – С. 143-147.
    16. Черкаський А.В. До питання про етносоціальний склад населення півдня України у 20-ті роки ХХ ст. // УІЖ. – 1993. – № 11-12. – С. 87-91.
    17. Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. – С. 1-58.
    18. ДАХО. – Ф.Р.2. – Оп.1. – Спр.1431. – Арк.48.
    19. ДАМО. – Ф.Р.161. – Оп.1. – Спр.1157. – Арк.314.
    20. Черлунчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины. – Бахмут; Харьков: Держвидав України, 1925. – 110 с.
    21. Чехович В. Національні меншини в Україні: політико-правовий досвід 20 – 30-х років ХХ ст. // Українське державотворення: Невитребуваний потенціал: Словник-довідник. – К.: “Либідь”, 1997. – С. 312-313.
    22. ДАХО. – Ф.Р.2. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.147-150.
    23. Гусева С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-1930 рр.) // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 45-54.

17. Гусева С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України. – С. 46.
18. Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 335.
19. Чирко Б.В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні, 1923-1930 рр. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 75.
20. Майборода О. Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвитку в Україні // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 77.
21. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства, 1921-1923. – К.: Наукова думка, 1961. – С. 227.
22. Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки // Укр. іст. журн. – 1991. – С. 129.
23. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 15.
24. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах непу. – С. 141.
25. Німці в Україні: 20-30-ті рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України. – К.: Либідь, 1994. – С. 189.
26. Бернштейн О. До питання про соціально-професійний склад євреїв України у 20-30-ті рр. ХХ ст. // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 3. – Запорожье, 1999. – С. 67.
27. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах непу. – С. 137.

4.2. Адміністративно-територіальні перетворення національних одиниць

1. Станом на 1 січня 1924 р. Одеська губернія адміністративно співпадала з територіальними межами Півдня України.
2. Національні меншості на Україні (реєстр селищ). – Харків: Держвидав України, 1925. – 65 с.
3. Всесоюзний перепис населення 1926 р. – Т. XIII. – М.: ЦСУ СССР, 1929. – VII, 464 с.
4. Складено та підраховано за: Всесоюзний перепис населення 1926 р. – Т. XIII. – М.: ЦСУ СССР, 1929. – С. 12-13, 22-23, 26-27, 30-31, 35-36.
5. Складено та підраховано за: Черлунчакевич Н. Национальный состав Советской Украины (Приложение IV). – Х.: ДВУ, 1925. – С. 31.

- Дис. ... к.і.н. – Одеса, 1994.; Шитюк М.М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: Дис. ... д.і.н. – К., 2001.
27. Котляр Ю.В. Роль польського фактору в українському повстанському русі і Південний регіон // Південний архів: Зб. наук. праць. – Випуск 5. – Херсон: Айлант, 2001; Котляр Ю.В. Національне питання у повстанському русі селян Півдня України // Народознавчі зошити. – 2001. – № 3(39). Травень-червень; Котляр Ю.В. Антибільшовицькі повстання національного типу на Одещині в 1919 році // Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ – ХХ ст.: Зб. наук. праць. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000; Котляр Ю.В. Єврейські погроми на Півдні України і повстанський рух (1917-1920) // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України: Зб. наук. праць. – Запоріжжя: Облдержадм., ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2001; Боган С.М. Участь представників національних меншин в антибільшовицькому повстанському русі на Півдні України у 1920-1923 рр. // Гуманітарно-економічні дослідження. – Т. І. – Миколаїв; Одеса: ТОВ Від, 2005; Чоп В.М. Стосунки німців-колоністів з повстанцями (1918-1920 рр.) // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України: Зб. наук. праць. – Запоріжжя: Облдержадм., ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2001; Шевчук А.В. Кримськотатарське повстання у 1918 р. (етнічний аспект) // Гуманітарно-економічні дослідження. – Т. II. – Миколаїв; Одеса: ТОВ Від, 2005.

Розділ 2. Становище етнічних меншин у період української революції

2.1. Діяльність Центральної Ради по забезпеченню прав національних меншин України

1. Солдатенко В. Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження // Наукові записки: Збірник. – Випуск 8. – К.: ІПІЕНД, 1999. – С. 3-4.
2. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 14.

3. Российское законодательство X-XX веков. – Т. 9. Законодательство эпохи империализма и буржуазно-демократических революций. – М.: Юрид. лит., 1994. – С. 124-125.
4. Права национальных меньшинств и граждан УНР. – К.: Издание Народного Министерства по Великоорусским делам УНР, 1918. – С. 10-15, 18-20, 24-26.
5. Гусев В. Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки // Наукові записки: Збірник. – Випуск 8. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С. 73.
6. Грушевський М. Вільна Україна // Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991. – С. 103.
7. Нова Рада. – 1917. – 27 квітня.
8. Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради // Наукові записки: Збірник. – Випуск 8. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С. 30.
9. Солдатенко В.Ф. Українська революція. – К., 1997. – С. 163.
10. Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради. – С. 31.
11. Кот С. Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР // Наукові записки: Збірник. – Випуск 8. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С. 117.
12. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 54, 55.
13. Матушевський Ф. Права національних меншостей. – К.: Видання Союзу Українських Автономістів-Федералістів, 1917. – 16 с.
14. Національні меншини України у XX столітті: Політико-правовий аспект / М.Панчук (керівник). – К.: ІПіЕНД, 2000. – С. 60, 123-125, 310.
15. Кот С. Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР. – С. 118.
16. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 1. – Київ; Відень, 1920. – С. 223.
17. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 104-105.
18. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю.І. Римаренко (відп. ред.). – К.: Довіра, Генеза, 1996. – С. 304-305.
19. Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради. – С. 33-34.
20. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. I. – Київ; Відень, 1920. – С. 295.
21. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 164.
22. Там само. – С. 104, 164.
23. Там само – С. 58, 160, 161.

56. ДАМО. – Ф.Р.5859. – Оп.2. – Спр.4807. – Арк.111.
57. ДАХО. – Ф.Р.3264. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.1-4.

Розділ 4. Етнічні меншини в добу тоталітаризму

4.1. Регулювання середовища національних меншин державними органами влади

1. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР (20-і – перша половина 30-х рр. XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН, 2006. – С. 152-153.
2. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / Ред. кол.: І.Курас та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1987. – С. 366.
3. Гусев В.І. Бунд, комфарбанд, евсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917-1921 рр.). – К.: Асоціація “Україна”, 1996. – С. 113.
4. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики. – Одеса: ТОВ Від, 2004. – С. 226.
5. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.621. – Арк.1-2.
6. Бюллетень Народного Комісаріату Внутрішніх Дел. – Харків, Госиздат України, 1923. – № 21. – С. 57.
7. Чирко Б. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки XX ст.). – К.: Наукова думка, 1995. – С. 30.
8. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.223. – Арк.15-16.
9. ДАОО. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.351. – Арк.24.
10. ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.324-325.
11. Євтух В., Чирко Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). – К.: Либідь, 1994. – С. 17.
12. Євтух В. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспект. – К.: Либідь, 1997. – С. 13.
13. Коламыйченко І.І. На путях соціалістическої реконструкції. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 278.
14. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах непу. // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 142.
15. ДАОО. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.144. – Арк.2-10.
16. ДАОО. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.1606. – Арк.1-2.

26. Авдеенко С. Последний атаман: повести и очерки из истории Таврического края. – С. 53.
27. Чоп В.Н. Нестор Иванович Махно. – Запорожье, 1998. – С. 32.
28. Сергійчук В. Німці в Україні // Берегиня. – 1999. – № 2. – С. 50.
29. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – С. 554.
30. Чоп В.Н. Нестор Иванович Махно. – С. 72.
31. ЦДАГО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.252. – Арк.32.
32. Котляр Ю.В. Тилігуло-Березанський повстанський загін в історії Миколаївщини: новий погляд на проблему // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Випуск 16. – К. – Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 68-69.
33. Известия (Одесса). – 1925. – 28 июня.
34. ДАОО. – Ф.П.2. – Оп.1. – Спр.155. – Арк.12.
35. Там само. – Арк.13.
36. ДАОО. – Ф.П.2. – Оп.8. – Спр.68. – Арк.10-12.
37. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919). – С. 152-153.
38. ДА СБУ. – Спр.465. – Арк.22.
39. ДАОО. – Ф.П.2. – Оп.1. – Спр.155. – Арк.16.
40. ДА СБУ. – Спр.465. – Арк.40.
41. Там само. – Арк.42.
42. Там само. – Арк.11.
43. Там само.
44. Там само. – Арк.22.
45. Раковский М.Е. Крах григорьевщины // История СССР. – 1966. – № 5. – С. 50.
46. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – С. 38.
47. Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. – С. 215.
48. Щетенко Л.А. З історії німецьких колоній на Півдні України // Заселення Півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку. – Ч. 2. – Херсон, 1997. – С. 4.
49. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – С. 59.
50. ДА СБУ. – Спр.476. – Арк.25.
51. ДА СБУ. – Спр.473. – Арк.2.
52. ДАОО. – Ф.П.2. – Оп.1. – Спр.1271. – Арк.1.
53. ДАМО. – Ф.Р.5859. – Оп.2. – Спр.4807. – Арк.21.
54. Росляков С.О. О немецких колониях на Юге Украины // Радянське Прибужжя. – 1995. – 27 травня.
55. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська обл. – С. 467.

24. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. – К.: Україна, 1993. – С. 129.
25. Polacy na Ukrainie. Zbiór Dokumentów. Cz. 1: Lata 1917-1939. – Т. I. / Pod red. S.Stepnia. – Przemyśl: Poludniowo-Wschodni instytut naukowy, 1998. – С. 28, 29.
26. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 138-140, 207, 208, 232, 233.
27. Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради. – С. 36.
28. Робітничая газета. – 1917. – 8 листопада.
29. Ільницький Р. Шістдесят днів української політики (листопад-грудень 1917 р.) // Сучасність. – 1972. – Ч. 7-8. – С. 124.
30. Українська республіка // Вільна Україна. – 1967. – Ч. 55-56. – С. 5.
31. Винниченко В. Щоденник. – Т. 1. 1917-1920 / Редакція Г. Костюка. – Едмонтон; Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій, 1980. – С. 384.
32. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. – Житомир: КВО газета “Житомирський вісник”, Б.р. – С. 36, 37.
33. З’їзд німців-колоністів // Нова Рада. – 1918. – 17 квітня.
34. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1997 – С. 102.
35. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 105, 106, 114, 119, 124, 134, 159, 161.
36. Там само. – С. 175, 179, 345, 381, 398, 482.
37. Про Центральну Раду і Раду Народних Міністрів. – К.: Інформбюро МВС, 1918. – С. 87, 91, 96.
38. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2592. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.6.
39. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 180, 213, 214.
40. Там само. – С. 158, 326.
41. Українське державотворення: невitreбуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О.М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – С. 91-94.
42. Polacy na Ukrainie. Zbiór Dokumentów. Cz. 1: Lata 1917-1939. – Т. I. – С. 56.
43. Жидівський університет на Вкраїні // Відродження. – 1918. – 26 квітня. – С. 2.
44. Гусев В. Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки. – С. 75.

45. Народна воля. – 1918. – 12 січня.
46. Гусев В. Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки. – С. 75.
47. Еврейская мысль. – 1918. – 26 января.
48. Гусев В. Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки. – С. 76.
49. Там само. – С. 77.
50. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. Т. 1. Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С. 273.
51. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 291, 308, 310.
52. Там само. – С. 481.
53. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 47.
54. Клейнер І. Єврейська громадськість України та Центральна Рада (1917-1918) // Єврейська історія та культура. – К.: Ін-т юдаїки, 1996. – С. 64-65.
55. Там само.
56. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 104.
57. Рафес М. Два года революции на Украине. Раскол “Бунда”. – М.: Гос. изд-во, 1920. – С. 56-58.
58. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 234.
59. Рябошапко Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000): Дис. ... д.ю.н. – Харків, 2002. – С. 56.
60. Там само. – С. 57.
61. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 99-101.
62. Нарада в справі організації народної освіти на Україні. Постанови наради земських і міських діячів позашкільної освіти в Києві 12-15 грудня 1917 р. – К.: Вільна українська школа, 1918. – С. 4-5.
63. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів: Взаємна поміч українського вчителства, 1937. – С. 153-154.
64. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 182, 314, 328.

2.2. Етнонаціональна політика режиму П.Скоропадського

1. Рябошапко Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000): Дис. ... д.ю.н. – Харків, 2002. – С. 66-67.
2. Грамота до всього українського народу // Державний вісник. – 1918. – 16 травня.

30. Кандель Ф. Очерки времен и событий. – Ч. 3. (1882-1920). – Иерусалим: Ассоциация “Тарбут”, 1994. – С. 323.

3.4. Німецьке і болгарське населення в повстанській боротьбі

1. ДАОО. – Ф.П.2. – Оп.1. – Спр.155. – Арк.12.
2. Там само. – Арк.13.
3. ДА СБУ. – Ф.16. – Оп.30. – Спр.83. – Арк.2.
4. Авдеенко С. Последний атаман: повести и очерки из истории Таврического края. – Мелитополь, 1995. – С. 52.
5. Там само. – С. 49.
6. Махно Н. Воспоминания. Кн. 3. Украинская революция (июль-декабрь 1918 г.) – К.: Украина, 1936/37-1991. – С. 111.
7. Там само. – С. 107.
8. Чоп В.М. Стосунки німців-колоністів Південної України з махновськими повстанцями. – С. 88.
9. Там само. – С. 89.
10. Білаш В. Махновщина // Літопис революції. – 1928. – № 3. – С. 193.
11. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К.: РВЦ “Проза”, 1993. – С. 48.
12. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. – С. 68.
13. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – С. 49.
14. Там само.
15. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – С. 63.
16. Махно Н. Воспоминания. – Кн. 3. – С. 127.
17. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – С. 317.
18. Руднев В.В. Махновщина. – Харків, 1928. – С. 32.
19. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – С. 189.
20. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. – С. 68.
21. Чоп В.М. Стосунки німців-колоністів Південної України з махновськими повстанцями. – С. 90.
22. Голованов В.Я. Тачанки с юга. – Запорожье, 1997. – С. 247.
23. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – С. 588.
24. Руденко В.Г. Правда о Несторе Махно // Выбор. – 1998. – 29 января.
25. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – С. 317.

4. ДАОО. – Ф.3829. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.127.
5. ДАОО. – Ф.3829. – Оп.1. – Спр.156. – Арк.7, 43, 72-73.
6. ДАОО. – Ф.3829. – Оп.1. – Спр.147. – Арк.39.
7. ЦДАВО України. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1.
8. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К., 1998. – С. 155.
9. ЦДАВО України. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.2.
10. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – С. 196.
11. Левін В. Висвітлення історії українського єврейства в “Короткій єврейській енциклопедії” // Укр. іст. журн. – 1994. – № 1. – С. 140-141.
12. ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп. 1. – Спр.140. – Арк.1.
13. ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп. 1. – Спр.16. – Арк.34.
14. Гриневич Е.В. К вопросу о еврейских погромах на Николаевщине (конец XIX – начало XX вв.) // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Миколаїв: Атол, 2002. – С. 240.
15. Котляр Ю.В., Міронова І.С. Єврейські колонії Березнегуватщини. – Миколаїв-Березнегувате: ТОВ Від, 2005. – С. 15.
16. Деникин. Юденич. Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. – М.: Отечество, 1991. – С. 138.
17. Там само. – С. 63.
18. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – С. 163.
19. Аршинов А.П. История махновского движения (1918-1921). – Запорожье: Дикое поле, 1995. – С. 232-233.
20. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.). – С. 265.
21. Там само.
22. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – С. 268.
23. Чоп В. Євреї та проблема антисемітизму в історії махновського руху // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1998. – С. 156-160.
24. ДАОО. – Ф.П.3. – Оп.3. – Спр.6. – Арк.64.
25. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.940. – Оп.2. – Спр.293. – Арк.1-7.
26. ДАОО. – Ф.П.2. – Оп. 1. – Спр.1198. – Арк.6, 42-43.
27. Там само. – Арк.44.
28. ДА СБУ. – Спр.476. – Арк.25.
29. Найман А.Я. Забута трагедія // Возрождение, XXI век. – 2001. – Апрель.

3. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю.І. Римаренко (відп. ред.). – К.: Довіра, Генеза, 1996. – С. 323-325.
4. Нова Рада. – 1918. – 30 травня.
5. Рябошапко Л.І. Правове становище національних меншин в Україні. – С. 68.
6. Вісті крайової преси. – 1918. – 9 липня.
7. Вісті крайової преси. – 1918. – 10 травня.
8. Державний вісник. – 1918. – 6 листопада.
9. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 323-325.
10. Історія української Конституції / Упор. А.Слюсаренко та ін. – К.: Право, 1997. – С. 115-120.
11. Персональна автономія // Відродження. – 1918. – 14 травня.
12. Повідомлення уряду // Відродження. – 1918. – 14 травня.
13. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.Липинського, 1995. – С. 161, 166.
14. Доля національно-персональної автономії // Нова Рада. – 1918. – 30 травня.
15. Поляки у гетьмана // Нова Рада. – 1918. – 21 червня.
16. Уряд і національно-персональна автономія // Нова Рада. – 1918. – 27 червня. – С. 1.
17. Законодательные акты Украинской Державы. – Вып. 6. – Одесса: Практическое правоведение, 1918. – С. 16-17.
18. Державний вісник. – 1918. – 18 липня.
19. До первісного стану // Нова Рада. – 1918. – 12 липня.
20. Гусев В. Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки // Наукові записки: Збірник. – Випуск 8. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С. 77.
21. Нова Рада. – 1918. – 12 травня; 16 липня; 8 жовтня; 31 жовтня; 5-7 листопада; 1-4 грудня.
22. Відродження. – 1918. – 26 жовтня.
23. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.217-222.
24. Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали / Упор. В.Г.Шмельов. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 164, 168, 230.
25. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 323-325.
26. Там само.
27. Васильчук В.М. Німці України: суспільний та національний аспекти XX – початок XXI ст.): Дис. ... д.і.н. – К., 2006. – С. 52-56.
28. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 323-325.
29. Там само.

30. Васильчук В.М. Німці України: суспільний та національний аспекти. – С. 52-54.
31. Два года революции на Украине. Раскол “Бунда”. – М., 1920. – С. 95.
32. Харченко Т. До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917-1918 роках // Наукові записки: Збірник. – Випуск 8. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С. 52-53.
33. Там само. – С. 54.

2.3. Становище національних меншин за Директорії УНР

1. Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії // Наукові записки: Збірник. – Випуск 8. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С. 110.
2. Рябошапко Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000): Дис. ... д.ю.н. – Харків, 2002. – С. 69-70.
3. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917-1920. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1967. – С. 96.
4. Закони нової влади // Відродження. – 1918. – 12 грудня.
5. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р.). – Ч. III. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 202.
6. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914-1923 рр.: У 2 т. – Т. 2. – Львів: Місіонер, 1998. – С. 10-11.
7. Лозовий В. Національна політика Директорії УНР // Центральна Рада і український державотворний процес: У 2 ч. – Ч. 1. – К.: Ін-т історії України, 1997. – С. 109.
8. Хроніка національних меншостей. Національні міністерства // Нова Рада. – 1919. – 7 січня.
9. Мазюкевич П. Кілька слів про єврейську і польську меншості на Україні та способи порозуміння з ними // Нова Рада. – 1918. – 28 грудня.
10. До єднання // Нова Рада. – 1918. – 28 грудня.
11. Лист єврейського національного секретаріату до правительства // Нова Рада. – 1918. – 18 грудня.
12. Єврейський відділ // Нова Рада. – 1919. – 18 січня.
13. ДАВО України. – Ф.3296. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.3-4.
14. Міністерство єврейських справ // Відродження. – 1918. – 2 грудня.
15. Євреї та Директорія // Відродження. – 1918. – 27 грудня.
16. Єврейський відділ // Нова Рада. – 1919. – 16 січня.

18. Вольфсон Б. Изгнания германских оккупантов из Крыма. – Симферополь, 1939. – С. 13.
19. Зарубин В.Г. Крым в 1918-1919 году: интервенты, местные власти и население // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 31
20. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – С. 7.
21. Зарубин В.Г. Из истории государственности Крыма в годы революции и гражданской войны. – С. 101-138.
22. Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы // Забвению не подлежит. Из истории крымско-татарской государственности и Крыма. – Казань, 1992. – С. 106.
23. Греки в истории Крыма: Краткий биографический справочник. – Симферополь, 2000. – С. 56.
24. Зарубин В.Г. Об этноконфессиональном конфликте в Крыму (1918 г.) // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Випуск 2. – Симферополь: Таврия – Плюс, 2001. – С. 402-403.
25. Семенов И. Расстрел Совнаркома и Центрального Исполнительного Комитета Республики Тавриды в 1918 году // Революция в Крыму. – 1923. – № 2. – С. 122.
26. Зарубин В.Г. Об этноконфессиональном конфликте в Крыму. – С. 403.
27. Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. – С. 106.
28. Гарчев Т.Г., Кононенко А.П., Максименко М.М. Республика Таврида. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – С. 96.
29. Фельштинский Ю. Безумие во имя идей. Особая комиссия по расследованию злодеяний большевиков, состоящая при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России, сообщает. – С. 47.

3.3. Єврейські погроми на Півдні України і повстанство

1. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 134-135.
2. Самойлов Ф.А. К вопросу о социально-экономическом и политическом положении евреев Одессы в 80-90-х гг. XIX в. // Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на Півдні України. – Одеса, 1996. – С. 30-31.
3. ДАОО. – Ф.3829. – Оп.1. – Спр.141. – Арк.8.

3.2. Кримсько-татарські повстання

1. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч. 2. – Симферополь, 1957. – С. 7-8.
2. Южные Ведомости. – 1917. – 6 июля.
3. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 47.
4. Зарубин А.Г. Крымско-татарское национальное движение в 1917-1921 г.г. [Документы] // Вопросы развития Крыма. – Симферополь, 1996. – Вып. 3. – С. 24-27; Зарубин В.Г. К вопросу о первом опыте конституционного строительства в Крыму // Вісник Університету внутрішніх справ. Державно-правові проблеми Північного Причорномор'я: Історія та сучасність. – Х., 1999. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 101-102.
5. Бикова Т. Масовий терор у період утвердження радянської влади в Криму (1918-1921 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2. – С. 441.
6. Бунегин М.Ф. Революция и гражданская война в Крыму. 1917-1920. – Симферополь, 1927. – С. 126.
7. ДАРК. – Ф.483. – Оп.4. – Спр.1285. – Арк.87.
8. Оболенский В.А. Крым в 1917-1920 годы // Крымский архив. – 1994. – № 1. – С. 75-76.
9. Крымский вестник. – 1919. – 4 марта.
10. Южные ведомости. – 1917. – 25 ноября.
11. Королев В.И. Таврическая губерния в революциях 1917 года. – Симферополь, 1994. – С. 52-53.
12. Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – Т. 1. – С. 154.
13. Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.). – Москва: ТЕРРА, 1992. – Ч. 1. – С. 85.
14. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Красный террор в Крыму: концепция // Крым и Россия: неразрывные исторические судьбы и культура. – Симферополь, 1994. – С. 31-33.
15. Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. и др. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь, 1998. – С. 35.
16. Дубко Ю.В. Советская республика Тавриды: авантюра большевистского государственного строительства. – Симферополь, 1999. – С. 162-163.
17. ДАРК. – Ф.483. – Оп.4. – Спр.1219. – Арк.2

17. Шехтман І. Єврейське міністерство // Нова Рада. – 1919. – 17 січня.
18. Гусев В. Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки // Наукові записки: Збірник. – Випуск 8. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С. 78.
19. ЦДАВО України. – Ф.2208. – Оп.1. – Спр.145. – Арк.5-13, 61-62.
20. Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії – С. 111.
21. Лозовий В. Національна політика Директорії УНР. – Ч. 1. – С. 112.
22. Мацьків Т. Праця, що появилася у потрібному часі // Визвольний шлях. – Кн. 3. – Лондон, 1988. – С. 372.
23. Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії – С. 112.
24. Революция на Украине по мемуарам белых / Под ред. П.П. Попова. – М.; Л., 1930. – С. 48-49.
25. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – Торонто, 1952. – С. 167.
26. Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії – С. 114.
27. Там само.
28. Симон Петлюра та українська національна революція // Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. – К., 1995. – С. 196-197.
29. Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. – 1919. – № 1. – 18 січня; 1919. – № 5. – 8 лютого.
30. В Міністерствах // Нова Рада. – 1919. – 1 лютого.
31. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. – К.: Либідь, 1993. – 48 с.
32. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. – К.: Видавництво ім. О.Теліги, 1998. – 544 с.
33. Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. – К.: Бібліотека українця, 1999. – 123 с.
34. Штиф Н.И. Погромы на Украине (период Добровольческой армии). – Берлин: Восток, 1924. – 96 с.
35. Ващенко Г. До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині в 1917-1924 рр. // Визвольний шлях. – 1955. – Кн. 6. – С. 56.
36. Козерод О., Бриман С.Я. Деникинський режим и еврейское население Украины. 1919-1920 гг. – Х.: Курсор, 1996. – С. 7, 43.
37. Козерод О. Переломные годы. Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие: 1919-1929 гг. – Х.: Еврейский мир, 1998. – С. 11, 18, 20-24.

38. Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. – Прага: Нова Україна, 1926. – С. 14, 29, 30.
39. Начерк проекту Державного законодавства для Української Трудової Республіки / Уклад О.Галичанський. – Кам'янець на Поділлі: Перша друкарня Подільської губерніяльної народної управи, 1919. – 25 с.
40. Устрій Української держави. Проекти Конституції УНР. – Львів: Ставропігійський інститут, 1920. – 56 с.
41. Ейхельман О. Проект Конституції основних державних законів УНР. – К.; Тарнів, 1921. – 104 с.
42. Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. – 1921. – № 1. – 10 листопада; № 3. – 10 грудня; № 4. – 17 грудня.
43. Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 111-114, 117-122.
44. Симон Петлюра. Вибрані твори та документи. – К.: Довіра, 1994. – С. 223.
45. Рябошапко Л.І. Правове становище національних меншин в Україні. – С. 74.
46. Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соціал-демократичними партіями з приводу вбивства С.Петлюри. – Прага; Київ: Видання Закордонної Делегації УСДРП, 1928. – 86 с.
47. Вітошинська З.М. Міф, який досі ходить світом // Голос України – 1999. – 10 грудня.
48. У 70-річчя Паризької трагедії. 1926-1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри / Упор.: В. Михольчук, Д. Степовик. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1997. – 302 с.
49. Лівіцький М. Слово про Петлюру / Календар-альманах Українського Національного Союзу на 1967 рік. – С. 86.

2.4. Більшовицька та білогвардійські доктрини розв'язання національного питання

1. Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX в. / Ред. С.Диманштейн. – Т. 3. – М.: Изд-во Ком. акад., 1930. – С. 282.
2. Блинов С. Внешняя политика Советской России. – М.: Наука, 1973. – С. 37.
3. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. – Мюнхен: Укр. Вільний університет, 1971. – С. 117.

13. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф.Р.1925. – Оп.1. – Спр.471. – Арк.13.
14. ДАХО. – Ф.Р.3264. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.9-10.
15. Супруненко М.І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 172.
16. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.). – К.: Генеза, 2003. – С. 225.
17. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – С. 71.
18. Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 120.
19. Підраховано за: Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДАРК). – Ф.483. – Оп.4. – Спр.1219. – Арк.2; Спр.1285. – Арк.87; Зарубин А.Г. Крымско-татарское национальное движение в 1917-1921 гг. [Документы] // Вопросы развития Крыма. – Симферополь, 1996. – Вып. 3. – С. 24-27; Зарубин В.Г. Об этноконфессиональном конфликте в Крыму (1918 г.) // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Выпуск 2. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2001. – С. 402-403; Зарубин В.Г. Крым в 1918-1919 году: интервенты, местные власти и население // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 31; Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы // Забвению не подлежит. Из истории крымскотатарской государственности и Крыма. – Казань, 1992. – С. 106; Фельштинский Ю. Безумие во имя идей. Особая комиссия по расследованию злодеяний большевиков, состоящая при Главкомандующем Вооруженными Силами на Юге России, сообщает // Родина. – 1999. – № 10. – С. 47; Оболенский В.А. Крым в 1917-1920 годы // Крымский архив. – 1994. – № 1. – С. 75-76.
20. Докладніше див.: Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – С. 186.
21. Там само. – С. 187.
22. Підраховано за: Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Спр.465. – Арк.11; Спр.473. – Арк.12; ДАОО. – Ф.П.3. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.13; 56; Спр.33. – Арк.17; Отчет Одесской Губернской Чрезвычайной комиссии к IV Губернскому Съезду Советов. – Одесса, Издание Одесской Губчека, 1921. – С. 28.

28. Волков С. Белая гвардия, путь твой высок... // Адмирал Александр Васильевич Колчак. – М.: Патриот, 1992. – С. 12-13.
29. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – С. 251.
30. Цветков В.Ж. Аграрное законодательство правительства Юга России (1920 г.) // Крестьянство и власти в России. – Ростов-на-Дону: Логос, 1994. – С. 22-23.

Розділ 3. Національні меншини у повстансько-партизанському русі (1917-1920 рр.)

3.1. Напрями і типологія повстанського руху на Півдні України

1. Горбуров Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр. – С. 22.
2. Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919-1920 рр.) – С. 22.
3. Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 75.
4. Деникинское подполье в Николаеве (Введение) // Летопись революции. – 1926. – № 3-4. – С. 9.
5. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922). – Т. 2. – М.: Воениздат, 1972. – С. 195.
6. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – С. 53.
7. Волковинський В.М. Нестор Махно: проти усіх влад і режимів // Сторінки історії України: ХХ століття. – К.: Освіта, 1992. – С. 248-250.
8. Докладніше див.: Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919-1920 рр.) – С. 104.
9. Іванченко Р. Україна від Кия до Кравчука. – К.: Укр. письменник, 1992. – С. 38.
10. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – С. 294.
11. Докладніше див.: Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919-1920 рр.). – С.104-105.
12. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – С. 62.

4. ЦДАВО України. – Ф.1063. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.98.
5. Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-ноябрь 1917). – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – С. 8.
6. Там само. – Арк.17.
7. Супруненко Н.И. Образование УСРП // Вопросы истории. – 1954. – № 2. – С. 30.
8. Народна воля. – 1917. – 28 листопада.
9. Там само.
10. Там само.
11. ЦДАВО України. – Ф.1133. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.67-68.
12. Областной съезд РСДРП(б). Протоколы // Летопись революции. – 1926. – № 5. – С. 75-80.
13. Ленін В. Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради // Повне зібр. тв. – Т. 35. – С. 137.
14. Скрипник М. Історія пролетарської революції на Україні. – Харків: Червоний шлях, 1923. – С. 166.
15. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С. 216.
16. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.: У 2 т. – Т. 1 – Відень: Укр. соціологічний ін-т, 1921. – С. 70.
17. Нова Рада. – 1917. – 8 грудня.
18. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 116.
19. Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. – К.: Держвидав УРСР, 1934. – С.130.
20. Нова Рада. – 1917. – 6 грудня.
21. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: февраль 1917 г. – апрель 1918 г.: Сб. док. и матер.: В 3 т. – К.: Госполитиздат, 1957. – Т. 3. Борьба за распространение и упрочение Советской власти на Украине. – С. 584-587.
22. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. – Нью-Йорк, 1979. – С. 40.
23. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – С. 317.
24. Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1932. – Т. 24. – С. 74.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3. – Арк.8.
26. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.87.
27. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3. – Арк.8.